

***КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО
И ИДЕНТИЧНОСТ В УСЛОВИЯТА
НА ТРУДОВА МОБИЛНОСТ
(ПРИМЕРЪТ НА АЛБАНЦИТЕ ОТ МАКЕДОНИЯ)***

Ивайло Марков

Движението на хора и групи от хора е свойствено за човешките общности и е исторически засвидетелствано през различни периоди от човешкото съществуване. Тази мобилност може да е породена от различни фактори – било то от любопитство към непознатото, бягство от неблагоприятни природни условия, търсене на убежище, вследствие от чужда агресия или пък търсене на прехрана и по-добри условия за живот. Тук няма да се спирам на типологията и класификацията на различните видове миграционни движения, още повече, че понякога е трудно да бъдат разграничени в чист вид. Затова ще оставя за друго изследване теоретизирането в тази посока и ще се фокусирам върху сферата на конкретния ми интерес, а именно – движението на хора и групи във връзка с намиране на възможности и средства за препитание. Става дума за така наречените трудови миграции. Този тип движения на хора от едно място на друго в разнообразните си аспекти е част от изследователското поле на различни научни дисциплини – демография, икономика, история, социология, политология. Съвременната етнология със своята специфична методология също заема важно място в научните дирения по този проблем.

В контекста на Балканите мобилността на населението във връзка с упражняване на различни дейности извън родното място с цел припечелване на средства за съществуване има вековни традиции. Исторически проследено, в рамките на Османската империя големи групи хора напускат родните си краища, за да полагат сезонен или временен (за няколко години) наемен труд, преодолявайки локални, етнически, религиозни, културни (а след разпадане на империята и политически) граници. Този тип трансгранична трудова мобилност в балканските езици е получила названието „*гурбетчийство*” и/или „*печалбарство*”. (Христов 2003: 223; Hristov 2008: 115). В традиционните балкански култури гурбетът е главно мъжко занимание, свързано с широк спектър от стопански дейности – както аграрни по характер (например наемното пастирство), така и свързани с изпълнението на различни занаятчийски задачи (дюлгерство, грънчарство и др.). Гурбетът има сезонна определеност – печалбарите отиват на печалба в ранна пролет и се връщат късно есен.

Характерът, маршрутите и посоките на временните миграции обаче се променят неколkokратно във връзка с бурната и нееднозначна историческа съдба на тази част от Европейския континент. Разпадането на Османската империя и установяването на границите на новите национални държави на Балканите в края на XIX и началото на XX век прекъсва някои от традиционните маршрути на сезонните работници и пренасочва техните потоци. От началото на XX век, и особено със започването на двете Балкански войни и на Първата световна война голяма част от тези временни работници започват да мигрират към САЩ (Христов 2008: 449). От 60-те години на XX в. във връзка с набирането на работна ръка за нуждите на икономиката на някои западноевропейски страни Балканите стават един от източниците на т.

нар. „гастербайтери” – работници поканени легално за определен период от време първо във ФРГ¹, а след това и в някои други държави. С политическите и икономическите промени в балканското пространство през последните 15 години, разширяването на ЕС и процеса на глобализация, потоците от трудови мигранти не намаляват, а напротив. Движението на работната сила променя сезонния си характер, с което излиза от познатия от историята традиционен модел на гурбетчийството – вече „на печалба” се ходи за период от няколко години, а често мигрантът се превръща в „емигрант”, заселвайки се в съответната страна.

В този контекст на трудова мобилност един от важните въпроси пред изследователите е свързан с динамиката на културните и социалните модели и идентичности, които индивидите и групите носят и развиват, тяхното отражение както върху изпращащите общности, така и върху самите мигранти, които живеят временно или постоянно в диаспора². Ападурай определя миграцията и медиите като факторите породили най-големите културни влияния през ХХ век и радикално променили човешкото културно обкръжение и стереотипен поглед към света (Apadurai 1996). В разглеждания от нас случай на миграцията човекът и групите носят със себе си своите културни традиции – език, религиозни практики, празници и обичаи, всекидневни навици и поведение, социални отношения и т. н. Но мигрантите придобиват и нов опит, усвояват нови културни форми, които безспорно променят културния модел; завръщаният се в родното си място гурбетчия донася нов поглед към света, нови културни, просветни, политически идеи, които понякога могат дори да изглеждат заплашителни във връзка със запазване на идентичността и националната култура.

Във връзка с докторската ми дисертация, посветена на проблема за трудовите миграции на албанците от Македония, днес конкретен обект на моето изложение е албанското население от тази част на Балканите. Целта на краткото ми съобщение е да разгледам някои аспекти, да очертая перспективите и най-вече да поставя въпроси за размисъл, свързани с проблематиката около културата и идентичностите в условията на трудова мобилност в посочения регион.

Планинските региони в западната част на днешната Република Македония са сред най-известните места със стари традиции по отношение на придвижването на групи от хора в търсене на препитание и печалба, излъчващи значителни потоци от сезонни/временни работници (гурбетчии, печалбари) (Христов 2008: 446). Т. нар. „дебърчани” са странстващи занаятчии (резбари, строители, хлебари, сладкари), известни из различни краища на полуострова. Не малко са устните предания за пренасяне и научаване на културни традиции и умения в даден занаят на територията на днешна България от „дебърчани” – разказва се, че трънските дюлгери научили занаята си от тях (Тодоров 1940: 462). Названието се отнася за населението от целия район около Дебър, важен културен и административен център в рамките на Османската империя, като не прави разграничение по етническа характеристика на различните печалбарски тайфи (Светиева 2000: 29).

В границите на Османската империя посочената област, както и регионите на Стружко, Тетовско, Гостиварско и др. са обитавани от население със различна етническа и/или религиозна принадлежност – албанци християни, албанци мюсюлмани, турци, българи, българи мюсюлмани (*торбеши*)³ и др. (Вайганд 1998, Кънчов 1900). Нерядко турци или торбеши са се самоопределяли или са били определяни за

албанци или албанци са имали турско самосъзнание. Например Кънчов пише: „Целият Горен Дебър е заплашен от поарнаутчване⁴. Българо-мохамеданските села, които допират до арнаутски села, са вече двуезични. Торбешите смятат за гордост да се представят за арнаути...” (Кънчов 1900: 90). Картината в етническо и религиозно отношение в тази част на полуострова е изключително пъстра и динамично променяща се. Населението живее в една контактна зона, в която културните взаимодействия едва ли са били изключение. Косвено доказателство обаче за присъствието на албанци сред печалбарските *тайфи* е друго название, засвидетелствано в изворите – „*арнаути*”. Така мигрантските потоци “от Арнаутлука” в търсенето на печалба са увличали население с различна етническа и религиозна принадлежност.

През османския период албанското население от планинските райони в днешна Западна Македония се препитава основно чрез овцевъдство. През зимата албанските овчари мигрират със стадата към Адриатическото и Егейското крайбрежие. За разлика от армъните, които тръгват на път с децата и покъщнината, албанските семейства остават на север. Много *гегу*⁵ се препитават като хамали по крайбрежието и големите градове като Солун. По време на жътва други отиват като сезонни работници в Тесалия, дори Пелопонес (Вайганд 1998: 57-58). За *тоските* от Македония Вайганд отбелязва: „Тоските също като аромъните пътуват много по чужбина, за да избягат от лошите условия на живот в родината си. Цел на техните пътувания са Румъния (доста отдавна), след това Мала Азия, Константинопол, особено Египет, а в последните десетилетия предпочитат Америка. Благодарение на интелигентността и трудолюбието си много от тях са събрали значителни богатства. Излизането на доста албански вестници в Египет и Америка доказва, че тук броят на албанските преселници

трябва да е твърде голям, а също и това, че у тях не е угаснала любовта към народност и майчин език” (Вайганд 1998: 58). Изобщо през османския период ходенето на гурбет е част от всекидневието на значителна част от албанското население, а албански мигранти откриваме далеч на изток в Балканските предели – в Добруджа, Тракия, във Влашко и на територията на днешна Украйна (Гюзелев 2004; Муслиу 2001).

С раждането на новите държави на Балканите в края на XIX и началото на XX век печалбарите от планинските краища на Западна Македония (регионите на Тетовско, Кичевско, Дебърско) ориентират своите маршрути повече към Сърбия, отколкото към България (Hristov 2007: 267). След войните печалбарството сред македонските албанци продължава да следва тези нови пътища и те се разселват широко из пределите на Югославия, работят като сладкари, хлебари, бозаджии (Јовановски 2002: 83).

Когато говорим за традиционните сезонни гурбетчийски пътувания, във връзка с ходенето на печалба се развиват през годините специфични особености на обичайно-обредната система и на фолклора в печалбарските региони, какъвто е случаят и с албанските общности от З. Македония. Най-важните семейно-родови празници обикновено се групират в определен период на годината, когато се връщат в къщи гурбетчиите; сватбите също се правят в периода, когато заминалите “на печалба” се връщат; трансформират се семейните и родствени структури, променят се социалните роли (Hristov 2007: 267; Христов 2008: 449-451). Създава се специфичен гурбетчийски обреден комплекс, свързан с изпращане и посрещане на гурбетчиите. За съжаление тази проблематика за албанското население от Западна

Македония остава изключително слабо проучена и все още чака своите изследователи.

Въпреки липсата на изследвания, обаче, ясно е, че през вековете е създадена една дълготрайна традиция на гурбетчийство в разглеждания район и то е станало структура в ежедневието на населението (срв. Карамихова 2003: 13) . Това движение тече без прекъсване години и десетилетия и независимо от промените на посоките, на продължителността и на характеристиките на гурбетчийския труд, високата степен на потенциална трудова мобилност е налице и днес. *„От тука от нашите няма кой да не е бил на печалба. Всеки втори. Успял, не успял – пробвал е”* – това споделят респондентите и това тяхно вметване е красноречиво за важното място, което днес заема гурбетът във всекидневието. Следващите няколко пасажа ще посветя на днешните трудови миграции на албанците, някои от техните характеристики и аспекти, свързани с културните традиции и идентичността.

В съответствие с разказите на респондентите много голяма част от албанците продължават традицията на търсене на печалба из страните на бившето Югославско пространство – особено в Хърватска и Словения. Един колега етнолог от Македония ме посъветва: *„Ако искаш да ги видиш печалбарите албанци – отиди на автогарата, когато има автобус за Любляна. Качи се в автобуса – само албанци са. Няколко часа можеш спокойно да ги интервюираш. Ама и без дори да питаш – просто седни и записвай”⁶*.

Във връзка със споменатата политика по набиране на работна ръка във ФРГ през 60-те години на ХХ век много албанци от Косово и Македония (тогава в рамките на СФРЮ) се превръщат в “Gastarbeiter”. Скоро опитът на Германия е споделен и от други западноевропейски

държави, в резултат на което скоро значителни групи албански мигранти се установяват в съседните Австрия и Швейцария. Днес именно в тези 3 страни албанските мигранти са най-много: *„Деветдесет процента от нашите ходят в Европа. Германия и Швейцария – това е стандартното. Има във всичките европейски държави. В Италия малко ходят, там има много албанци от Албания, от тука няма. И в Гърция няма, много малко са.“*

Важно значение в случая играят социалните мрежи, които свързват мигрантите помежду им, както и с членовете на социалните им мрежи в родното място (Султанова 2003: 277-278). Миграционните мрежи обвързват мигрантите и немигрантите в съвкупност от комплексни социални и междуличностни взаимоотношения (Massey etc. 1993). Установили се веднъж, тези социални мрежи предизвикват и поддържат последващи миграции – това е известната от литературата “верижна миграция”. В този смисъл наличието на роднини или просто мигранти от същия район и натрупаният от тях гурбетчийски опит са в основата на определяне на дестинацията за търсене на печалба от следващите поколения. Наблюдава се тенденцията те да се концентрират в определени градове в съответните страни, дори в определени квартали (Ташева 2004: 27). В така създадената диаспора албанците създават свои етнически дружества и клубове, джамии, училища, в които се развива общественият и културният живот на мигрантите. Имат свои кафенета, ресторанти, магазини със хранителни продукти и т. н. А това спомага и за запазване на някои традиционни черти в културата и всекидневния живот (Цафери 2004: 89-90).

„Имах приятели там, много приятели от тия краища на Македония.... Имахме там нашите клубове, албански клубове, имаше ги. Имаше джамии за мюсюлманите, имаше и православна църква. И

католическа имаше. Значи всеки каквато вяра му допада и изповядва – може да ходи в тия верски обекти. Значи имахме албанска джамия там, бях член на тоя обект, на тая джамия. Ние сами я издържахме като членове – плащахме по 20 марки тогава месечно за издържане на джамията и за клуба.”

Така социалните мрежи стават своеобразна форма на социален капитал, с помощта на който хората снижават заплахите и риска при миграцията, улесняват достъпа до пазара на труда, до жилище, до информация и т. н. Самата миграция обаче не просто зависи от мрежите – самата тя създава мрежи, като така се поддържат условията миграциите да не бъдат еднопосочни и ограничени времево и пространствено (Boyd 1989).

Семейно–родствените връзки и отношения също играят много важа роля в този контекст. Семейството и близките заемат съществено място в разказите на гурбетчиите: *„Кога си гурбет на теб са ти мислите в Родината. Непрекъснато мислиш за семейството - болен ли е някой, не е ли болен. Сънуваш някой сън – и веднага по телефона – какво има, какво става, да не е някой болен. Брат ти ще се жени – не можеш да идеш. Не можах да присъствам заради моята работа, не можах да присъствам на раждането на моето първородно дете. Има случаи чичо ти умира и не можеш да дойдеш, да го видиш. На мене така стрина ми почина докато бях в Австрия и не можах да присъствам на нейният помен, нейния последен поздрав преди да я отнесат в гробищата. Това е много тежко, много е тежко на гурбет да си...”*

Сред албанците в Македония продължават да съществуват разширени семейни структури, при което често в гурбет отиват двама или трима от членовете на семейството. А на изпращаните от тях

средства разчитат останалите в родните места: *„Мислиш за родителите. Защото те чакат от теб. Защото ти като отидеш в странство, имаш семейство и трябва да им помагаш. И непрекъснато си го мислиш – какво правят, как са...”*

Семейството е важен елемент от миграционния опит, то е и важен фактор, както виждаме, който може да създаде необходимост от заминаване на печалба. Именно семейството (нуклеарно или разширено) е онази структура, в чиито рамки циркулират помощта, паричните средства, подаръците (срв. Glick Schiller&Furton 2001: 51-60). Затова, за да спестят пари, гурбетчиите ограничават до минимум своето потребление. Пазарува се от евтини магазини, избягва се всякакъв лукс, ходене по заведения, пари се дават само за най-необходимото, пести се за „уреждане” на семейството, започване на собствен бизнес в родното място, образование на децата. Трудно е да се дадат точни цифри за размера на изпращаните помощи. Често мигрантите изпращат средствата по неформални канали, те не винаги са регулярни и се променят според сезона или през годините. Чрез тях се подпомагат членовете на социалните мрежи в родното място (Султанова 2003: 281).

Заедно с това респондентите отбелязват ползата и постигнатото благодарение на времето прекарано в гурбет, въпреки големите трудности и несгоди. След 9 години гурбет в Германия и Австрия Имер е успял да направи собствен малък хотел в Скопие и така според него да подsigури за децата си това, което той не е успял да получи в достатъчна степен – образование. Заработеното в гурбет повишава жизнения стандарт, съдейства за известни промени в културния модел и светогледа в страната на произход на мигрантите. Построени са и се строят нови модерни къщи в села и градове, със съвременно обзавеждане и техника.

„Цяла Европа съм я прошетал. Няма столица в Европа, в която да не съм бил. В Америка, в Азия; само във Африка не съм бил. И знам как функционира светът. А има хора, които не са излизали и от Скопие. И тоя по друг начин мисли, други са му навиците, някои неща не може просто да ги схване. Ще ги схване ама след 20 г., а тогава ще е късно и за него, и за кръга, в който живее. Чак тогава ще го постигне тоя интелект, а тогава вече няма да му е потребен”.

Очевидно е, че освен парични средства (материални трансфери) съществуват и социални трансфери – идеите, поведението, новите модели на консумация и социалния капитал (Levitt 2001). Променят се местните културни традиции и светоглед в местата, излъчващи мигранти.

Една от големите тревоги на част от мигрантите, мои респонденти, а също и основна тема за албанските изследователите на албанските общности в чужбина е свързана с проблема за асимилацията и губенето на идентичността (Цафери 2003; Ибрахими 2003). В този случай се коментират онези мигранти, които са се превърнали в емигранти – през 70-те години на ХХ век законодателството на някои от европейските страни дават нови възможности пред дошлите временно като легални работници (гастарбайтери). В резултат много от тях довеждат семействата си в държавата-приемник и се установяват тук. Второто и третото поколение обикновено вече трудно или изобщо не говорят албански. Пак ще посоча думите на респондент: *”Докато бях в Австрия се запознах с хора, които са отишли шейсет и осма година, още тогава. Значи аз ги видях тях. Те са били първо сами до осемдесета година. Тогава осемдесета година си взели и жените там, нали. И когато ги видях аз техните внуци – те говорят помежду си на немски. Не*

говорят на майчиния език. В училището са на немски, в забавачницата с децата - също и там на немски. Значи целия ден ти си с тях. А когато си дойде в къщи, баща му е много изморен, той няма време да говори с детето си. Ще си легне и значи телевизора ще го пуснеш – пак немски. Затова аз имах друго намерение, аз отидох с цел – какво ми трябва на мен, за да мога тук да живея, в моя град, къде съм роден, моя баща където е роден, моят дядо. Исках да не ги взимам децата там, да не губим пътя. Защото там вършат асимилация. В който и да е град, в която и да е държава, независимо дали в Германия или в Австрия. Непрекъснато си ти с германци, австрийци и се асимилираш и твоя майчин език полека-полека го губиш. На второто или на третото поколение и стоп значи. Аз се върнах защото аз съм албанец и искам албанец да умра. Не искам децата ми да станат австрийци”.

Процесът на губене на идентичността и асимилацията, за който разказва респондентът обаче не е еднозначен и еднопосочен. Брат на Имер живее повече от 30 години в Австрия, там са родени и изучени децата му, дочакал е вече и внуци. В момента обаче, вече пенсионер, той всеки месец прекарва 15 дни, работейки в хотела на по-малкия си брат в Скопие, докато той се занимава с друг бизнес в Турция. Проблемът е много по-сложен и многослоен и зависи от миграционните и интеграционни политики, т. нар. „*транснационални връзки*”. Мигрантите конструират и променят своята включеност в повече от една общност (Glick Shiller&Basch 1995: 48). Трансмигрантите остават свързани с бащината си земя чрез действията и мислите си – продължават да изпращат средства и подаръци в рамките на семейно-родовия кръг в Родината, да съдействат, когато е необходимо и имат възможност (както в случая с Имер и неговия вече пенсиониран брат, установил се в Австрия, но редовно връщащ се в

Македония), да строят или купуват големи къщи в родните си места или дори да се завръщат след пенсионирането си, за да прекарат последните си дни там, където са се родили (срв. Hristov 2008: 120-121).

Заедно с това непрекъснатият приток на нови мигранти към областите, вече заселени с албанци второ и трето поколение, е с двупосочно въздействие. Често клубовете и дружествата в тези страни подпомагат по-лесното устройване и намиране на работа за новодошлите. От друга страна новите мигранти носят със себе си специфичната локална албанска култура и навици. В резултат се наблюдава дори сред третото поколение емигранти интерес към културното наследство на местата, от които са дошли техните предци и от които непрекъснато прииждат нови хора, търсеци препитанието си – интересът е към танци, песни, обичаи, традиционни храни и етно-мотиви в облеклото; сформират се фолклорни състави и се отварят ресторанти с национална кухня. Не са малко и онези, които чувстват дълбока вътрешна емоционална връзка с родния край. Те участват в политическия живот на страната, участват в различни граждански инициативи за развитие както на национално, така и на местно ниво – това, което Глик Шилер и Жорж Фурон наричат „национализъм от разстояние” (Glick-Shiller&Fouron 2001: 4).

С това не искам да твърдя, че няма променили идентичността си и прекъснали връзки с Родината мигранти или че отсъства каквото и да било напрежение между стари и нови мигранти. Целта ми е да покажа, че проблемът за културното наследство и идентичността в условията на трудова мобилност и свързаните с тях процеси са сложна и многопластова проблематика. Моделът, който ни предлагат за анализ движенията на албанците от Западна Македония, има свои интересни

специфики и се различава от модела на значително по-широко проучените миграции на населението на самата Албания. Това изправя пред сериозно предизвикателство изследователя, но заедно с това е една перспективна тема за по-широки и задълбочени научни дирения.

БЕЛЕЖКИ:

¹ За да запълни липсата на работна ръка през 1955 г. Федералната република сключва споразумение за набиране на работници от Италия. Следват споразумения с Гърция и Испания (1960), Турция (1961), Мароко (1963), Португалия (1964), Тунис (1965) и Югославия (1968) (Oezcan 1994).

² Придържам се в случая към определението за диаспора в смисъла, вляган в понятието от Ст. Вертовец и Р. Коен – като термин обозначаващ всички общности произхождащи от територия, различна от тази, на която живеят в момента, и чиито икономически или политически връзки пресичат държавни граници – вж. Vertovec, Cohen 1999; Vertovec 1997.

³ В македонската историография славяноезичното население в посочения регион се обозначава съответно като македонци и македонци-муслимани/мухамедани

⁴ Арнаути е старинно название за албанците, използвано предимно от турците, както и от редица европейски пътешественици по време на Османската империя.

⁵ Река Шкумби разделя албанското население на двете главни групи, отличаващи се със значителни специфики в езика и културата – териториите на северно от Шкумби се обитават от т.нар „*геги*“, а на юг живеят „*тоските*“. Тези две групи албанско население са представени и в разглеждания регион на днешна Западна Македония.

⁶ В неформален разговор с Владимир Боцев от Музея на Македония, Скопие.

ЛИТЕРАТУРА:

- Вайганд, Г. 1998.** Етнография на Македонија. София, изд. РИВА.
- Гюзелев, Б. 2004.** Албанци в източните Балкани. София. МЦИМКВ.
- Ибрахими, М. 2004.** Јазичните и социо-психолошките проблеми на Албанците во диаспората – В: Втор меѓународен научен собир „Иселеништвото од Македонија од појањата до денес” – етничко организирање на иселениците. Струга, 20-22 ноември 2003 година. Скопие, 60-67.
- Јовановски, П. 2002.** Миграциони движења на албанската популација во Република Македонија – Прилози XXXI, 1, 67-85.
- Карамихова, М. 2003.** Емиграцијата од Родопите — нов феномен или временен отговор на кризисните промени – В: Карамихова, М. (съст.) Да живееш там, да се сьнуваш тук. Емиграционни процеси в началото на XXI век. София.
- Кънчов, В. 1900.** Македонија. Етнография и статистика. София. БКД.
- Муслиу, С. 2001.** Албанците во Украина. – В: Прв меѓународен научен собир „Иселеништвото од Македонија от појавата до денес”. Крушево 3-5 август 2000 година. Скопие, 307-317.
- Светиева, А. 2000.** Миграции – прашања на идентитетот – Етнолог, Год. VI, бр. 9, 25-33.
- Султанова, Р. 2003.** Транснационализмът като подход при изучаването на постмиграционния опит на мигрантите – В Карамихова, М. (съст.) Да живееш там, да се сьнуваш тук. Емиграционни процеси в началото на XXI век. София,
- Ташева, М. 2004.** Етничката формација и последиците од неа – примерот на Албанците – В: Втор меѓународен научен собир „Иселеништвото од Македонија од појањата до денес” – етничко

организирање на иселениците. Струга, 20-22 ноември 2003 година. Скопие, 24-29.

Тодоров, Р. 1940. Трњчанинът като строител. – В: Трњнски край. София.

Христов, П. 2003. Гурбетчийството/печалбарството в централната част на Балканите като трансграничен обмен – В: Карамихова, М. (съст.) Да живееш там, да се сънуваш тук. Емиграционни процеси в началото на XXI век. София, 223-235.

Христов, П. 2008. Гурбетчийски делници и празници – В: Транзициите во историјата и културата (Прилози от Меѓународната научна конференција одржана во Скопие на 30-31 октомври 2006 година во соработка со Етнографскиот институт со музеј при Бугарската академија на науките). Скопие, 445-455.

Цафери, Х. 2004. Фактори кои влијаат врз чувањето или губењето на националниот идентитет на иселениците со потекло од Македонија – В: Втор меѓународен научен собир „Иселеништвото од Македонија од појањата до денес“ – етничко организирање на иселениците. Струга, 20-22 ноември 2003 година. Скопие, 83-93.

Appadurai, A. 1996. *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization.* University of Minnesota Press.

Boyd, M. 1989. Family and Social Networks in International Migration: Recent Developments and new agends – *International Migration Review*, 23 (3), 238-270.

Glick-Schiller, N. and L. Bash 1995. From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration – *Anthropological Quarterly*, 68 (1), 48-63.

Glick-Schiller, N. and G. Furon 2001. *Wake Up Laughing. Long distance nationalism and the search for home.* Durham–London, Duke University Press.

Hristov, P. 2007. Migration and Culture – В: Историја, историографија и настава по историја. Скопие, 265-269.

Hristov, P. 2008 . “Wherever I go, I would return home...” Pechalbars’ routes on the Balkans – Македонски фолклор, Г. XXXIV, бр. 65, 115-122.

Levitt, P. 2001. The Transnational Villagers. Berkley–Los Angeles–London, University of California press.

Massey, D. etc. 1993. Theories of international Migration. A Review and Upraisal – Population and Development Review, 19 (3), September, 431-466.

Oezcan, V. 2004. Germany: Immigration in Transition – <http://www.migrationinformation.org/Profiles/display.cfm?id=235> . Последно посещение: 18. 02. 2009 г.

Vertovec, St. and R. Cohen 1999. Introduction. Migration, Diasporas and Transnationalism. Edward Elgar Publishing Ltd.

Vertovec, S. 1997. Three meanings of “Diasporas”, Exemplified among South Asian Religion – Diaspora, 6, № 3, 277-299.